

врага вывешивали у своих юрт боевое знамя. Вся степь немедленно приходила в движение. Отряды народного ополчения из разных родов под руководством батыров спешили к месту общего сбора или к тем, кто подвергся нападению. Это говорит о высокой организованности и дисциплинированности среди казахского войска.

В те далекие века батыры сыграли очень большую роль в сохранении и упрочении государственности казахского народа. Это было время, требовавшее выхода на общественную и политическую арену смелых воинов-героев, которые своими подвигами внесли серьезный вклад в развитие Казахского ханства и казахского народа. Батыры были и являются олицетворением героизма, стойкости и свободолюбия народных масс. Батыры Казахского ханства – это продолжатели славных воинских традиций и подвигів своих великих предков, которые защищали эти земли и ее народ, и были воспеты в народном эпическом творчестве. Роль батыров всегда вырастала в период военных походов, защиты отечества. Но и в мирное время они выполняли важнейшие государственные, военные, дипломатические и общественные функции.

Библиографические ссылки

1. Ерофеева, И. В. Хан Абулхайр: полководец, правитель, политик. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 456 с.
2. Сарсембаев, М. А. Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. 342 с.
3. Мусабалина, Г. Т. Батыры Казахского общества в XVIII–XIX вв. // Частное и общественное в повседневной жизни населения России: история и современность (региональный аспект). Сборник материалов междунар. науч. конф. / под общ. ред. проф. В. А. Веремченко, [отв. ред. С. В. Степанов]. Санкт-Петербург: Культурно-просветительское товарищество, 2018. С. 165-170.
4. Галиев, А. Керей и Жанибек. История, личность, время. Алматы. «Аруна», 2004. 92 с.
5. Мамай батыр [Электронный ресурс] // Узнай о стране больше. Информационно-познавательный портал. EL. KZ. Режим доступа: <https://el.kz/news/archive/content-24903/>. Дата доступа: 05. 09. 2013.

ГІСТОРЫЯ ДАСЛЕДАВАННЯЎ СТАРАЖЫТНАГА ЎХОДНЕСЛАВЯНСКАГА СУДОВАГА ПРАЦЭСА І ЯГО ЎПЛЫЎ НА РАЗВІЦЦЁ СУЧАСНАГА ПРАЦЭСУАЛЬНАГА ЗАКАНАДАЎСТВА

А. А. Міхневіч

*галоўны спецыяліст Аператыўна-аналітычнага цэнтра пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь,
Аператыўна-аналітычны цэнтр пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, вул. Кірава, 49, 220030, г. Мінск,
Рэспубліка Беларусь,
amihnevich@gmail.com*

У артыкуле разглядаецца гісторыя даследаванняў па пытаннях развіцця суда і судаводства на тэрыторыі ўсходнеславянскіх дзяржаў у X – XVI стагоддзях. Дзецца кароткі агляд найбольш значных работ па ўздымаемай тэме, пачынаючы з дарэвалюцыйнага перыяду (да 1917 года) і заканчваючы сучаснымі даследаваннямі. Акцэнтуюцца ўвага на праблемных аспектах даследаванняў і прычынах зацікаўленасці вучоных у іх працягу.

Ключавыя словы: Суд; судовы працэс; старажытныя ўсходнеславянскія дзяржавы; Русь; Вялікае княства Літоўскае.

HISTORY OF RESEARCHES OF ANCIENT EAST SLAVIAN JUDICIAL PROCESS. ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF MODERN PROCEDURAL LEGISLATION

A. A. Mikhnevich

*Chief Specialist of the Operative Analytical Center under the President of the Republic of Belarus,
Operative Analytical Center under the President of the Republic of Belarus, 49, Kirova Str.,
Minsk, Republic of Belarus,
amihnevich@gmail.com*

The article examines the history of research on the development of the court and court proceedings on the territory of the East Slavic states in the X – XVI centuries. A brief overview of the most significant works is given on the topic raised, starting from the pre-revolutionary period (until 1917) and ending with modern research. Attention is focused on problematic aspects of research and the reasons for the interest of scientists in their continuation.

Keywords: court; court procedure; ancient East Slavic states; Rus'; Grand Duchy of Lithuania.

Гісторыя навуковага вывучэння старажытнага ўсходнеславянскага суда і правасуддзя налічвае ўжо больш за дзвесце гадоў. Перад першымі даследчыкамі стаяла задача апісаць асноўныя прынцыпы старажытнага судаводства, выявіць яго прававыя і арганізацыйныя асновы, праясніць ролі ўдзельнічаючых у ім асоб. Як аказалася, на гэтым шляху іх чакала нямала цяжкасцей, звязаных з абмежаваным колам крыніц, неадназначнасцю іх паходжання, рознымі варыянтамі чытання старажытных тэкстаў, супярэчлівымі парой сведчаннямі замежнікаў, якія пабывалі на тэрыторыі ўсходнеславянскіх зямель і Беларусі, або даследчыкаў, пражываючых на землях, уваходзячых у склад Вялікага княства Літоўскага, або межавалі з ім.

Дарэвалюцыйныя (да 1917 г.) даследаванні адзначаны значнай колькасцю агульных і спецыяльных работ, якія ўвялі ў навуковы абарот велізарныя масівы фактычнага і заканадаўчага матэрыяла і якія распачалі яго гісторыка-тэарэтычнае асэнсаванне. Аднак з прычыны надзвычайнай складанасці пастаўленай задачы яна была вырашана толькі часткова, і намаганні даследчыкаў працягнуліся ў наступны – савецкі перыяд развіцця юрыдычнай навукі.

Рэвалюцыйныя падзеі 1917 г. унеслі значныя карэктывы ў развіццё навуковага вывучэння праблемы эвалюцыі судовага ладу і судаводства ў Старажытнай Русі ў IX–XIV ст. ст., і ў першых працах савецкага перыяду, якія насілі ў асноўным гісторыка-прававы і агульнагістарычны характар. Многія пытанні, звязаныя з правасуддзем на тэрыторыі ўсходнеславянскіх зямель і феадальна-раздробленай Русі, практычна не даследаваліся.

Наадварот, 1930-я гг. былі адзначаны пэўным усплескам навуковай цікавасці да ранняй айчыннай і замежнай гісторыі. Менавіта ў гэты перыяд публікуюцца шматлікія дакументы, выходзіць «Гісторыя суда і крымінальнага працэсу» [24] і іншыя працы [16].

У пачатку 1940-х гг. сталі з'яўляцца спецыяльныя работы па развіцці ўсходнеславянскай дзяржаўнасці, у тым ліку судовай сістэмы ў вывучаемы перыяд, а таксама гістарыяграфічныя даследаванні, у якіх падводзіліся першыя вынікі навуковай распрацоўкі праблемы гісторыі айчыннага суда і правасуддзя.

Першыя пасляваенныя гады адзначаны публікацыямі цэлага шэрага дакументальных [11] і даследчых [38] матэрыялаў, якія дазваляюць паглыбіць і пашырыць уяўленні пра суд і правасуддзе ў старажытных славян у раннія перыяды фарміравання грамадства; у 1949 г. выходзіць у свет акадэмічнае выданне Рускай Праўды пад рэдакцыяй акадэміка Б. Д. Грэкава [40].

У гістарыяграфіі гэтага перыяду, як характэрная для Старажытнай Русі, адзначаецца тэндэнцыя да ўзмацнення княжацкай улады ў судовай сферы і ў сферы права наогул і сцвярджаецца тэзіс пра значныя паўнамоцтвы Князя ў гэтай галіне. Следствам

становіцца тое, што судовым інстытутам і спосабам вырашэння канфліктаў стала надавацца мала ўвагі. Пра іх у асноўным пішуць, як пра «знікаючую натуру», сцвярджаючы, што апошнія іх сляды «змятаюцца пад напорам княжацкай юрысдыкцыі ўжо ў Найстаражытнай Праўдзе».

Шырокае распаўсюджванне атрымлівае таксама тэзіс аб мэтанакіраванай і паспяховай барацьбе князёў са старажытнымі звычаямі, і перш за ўсё – з кроўнай помстай. Вядомую папулярнасць набывае і меркаванне аб даволі раннім умяшанні княжацкай улады ў сферу сацыяльнага рэгулявання, следствам якога становіцца палажэнне аб тым, што княжы суд дзейнічае ледзь не з VIII ст., а ў IX – X стст. ён ужо цалкам фарміруецца, а феадальная дзяржава з дапамогай органаў прымусу, у першую чаргу – суда, падпарадкоўвае непасрэдных вытворцаў сваёй улады. Гэтыя тэзісы ў рознай іх інтэрпрэтацыі выказваюць Б. А. Раманаў, М. Н. Ціхаміраў, А. А. Зімін, Н. Л. Рубінштэйн, Л. В. Чарэпнін, А. П. Навасельцаў, В. Т. Аруць і інш. У той жа час мелі месца і асобныя адступленні ад агульнай тэндэнцыі: напрыклад, С. В. Юшкоў, прытрымліваючыся поглядаў аб феадальнай сутнасці старажытнарускай дзяржавы, тым не менш, лічыў, што пра шырокае распаўсюджванне княжацкай юрысдыкцыі раней канца X – пачатку XI стст гаварыць немагчыма.

У 1950-я г. г. даследчая цікавасць да старажытнага перыяду ўвогуле, і да арганізацыі суда і судаводства гэтага часу нарастае. Працягваецца публікацыя цэлага шэрагу крыніц і дакументальных матэрыялаў: пад рэдакцыяй К. В. Сівкова публікуецца Пскоўская судная грамата [39]; М. Н. Ціхаміраў і М. В. Шчэпкіна выдаюць помнікі Наўгародскага пісьменства [46]; Л. М. Марасінава – Пскоўскія граматы XIV – XV ст. ст. [35].

У шэрагу апублікаваных артыкулаў, нягледзячы на выкарыстанне традыцыйнай для гісторыка-юрыдычнай навукі таго перыяду «феадальнай» тэрміналогіі ў дачыненні да сацыяльна-палітычнага ладу старажытных усходнеславянскіх дзяржаў і да апісання старажытнага судаводства, карціна ўяўляецца цалкам у духу дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі: роля князя ў справе падтрымання сацыяльнага парадку не такая ўсеабдымная, насупраць, роля абшчыннага калектыву, прадстаўнікоў бакоў была вельмі значнай [18].

У канцы 1950-х г. г. даследчыкі звяртаюцца да праблем зараджэння судовых інстытутаў, паняццяў злачынства і пакарання [50]. На жаль, гэты напрамак у вывучэнні гісторыі судовага працэсу належнага развіцця не атрымаў.

У 1960-я г. г. даследчая цікавасць да гісторыі правасуддзя на тэрыторыі старажытных усхонеславянскіх дзяржаў не слабее. Напрыклад, адкрыццё такой крыніцы як Наўгародскія берасцяныя граматы дазволіла пашырыць прадстаўленне і аб прававым жыцці Старажытнай Русі. Вывучэнне берасцяных грамат дазволіла гісторыкам дзяржавы і права весці гаворку пра існаванне розных формаў абшчыннага суда.

У наступнае дзесяцігоддзе – 1970-я г. г. – адзначаецца пэўны спад даследчай цікавасці да вывучэння старажытнарускага права і судаводства. У той жа час працягваецца выданне крыніц, якія адносяцца да разглядаемага перыяду, і праводзяцца новыя іх даследаванні; ажыццяўляюцца навуковыя пошукі адносна асобных інстытутаў, так ці інакш суадносіўшыхся з судовай дзейнасцю і судаводствам: асобныя віды судовай дзейнасці праз прызму гаспадарчых адносін і сацыяльна-эканамічнай барацьбы, у тым ліку вотчыннага, царкоўнага, сельскага суда, падвяргаюць аналізу А. Д. Горскі [10], Л. І. Івіна [17], А. Л. Шапіра [49] і інш.

У 1980-я г. г. у савецкай гістарыяграфіі з'яўляецца тэндэнцыя да дэпалітызацыі і дэідэалагізацыі гісторыі ўсходнеславянскага права; уладарыў да гэтага часу фармацыйны падыход да асвятлення гістарычнага мінулага, які стаў дапаўняцца цывілізацыйным. У гэты час пачынаюць выдавацца новыя дакументальныя матэрыялы, запіскі сучаснікаў, якія змяшчаюць у тым ліку і вельмі цікавыя звесткі па гісторыі суда і судаводства ў Старажытнарускай дзяржаве. Айчынныя аўтары праводзяць новыя

даследаванні крыніц і навуковых прац, якія дазваляюць паглыбіць уяўленні аб судаўладкаванні ў старажытных усходнеславянскіх княствах, у тым ліку беларускіх, і працэдуры адпраўлення правасуддзя. Атрыманыя навуковыя вынікі дазволілі па-новаму падыходзіць да пастаноўкі шэрагу пытанняў: пра спецыфіку фарміравання Старажытнарускай дзяржавы і яе судовай сістэмы (Ю. Г. Аляксееў, В. Ф. Андрэеў, І. В. Дубоў, В. А. Кучкін і інш.) [15, 28]; аб структуры судовых органаў (М. Р. Мінёнак, М. П. Ярошкін і інш.) [30]; царкоўным судзе (Н. М. Нікольскі, А. С. Харошаў); ролі судаў ва ўрэгуляванні адносін уласнасці (У. І. Буганов, А. А. Праабражэнскі, Ю. А. Ціханаў, В. Б. Кобрын, В. Л. Янін) [53] і сацыяльных супярэчнасцяў (Р. Г. Скрыньнікаў, А. А. Зімін, Я. А. Рыбіна, А. А. Праабражэнскі, А. В. Кавальчук). У шэрагу апублікаваных у 1980-я г. г. работах ставіцца пытанне аб месцы суда ў сістэме інстытутаў феадальнага грамадства ўсходнеславянскіх дзяржаўных утварэнняў, паднятыя ў свой час М. П. Паўлавым-Сільванскім (С. О. Шміт, С. В. Чыркоў, В. Т. Аруць, І. Я. Фраянаў і інш.) [9].

Буйныя працы, прысвечаныя розным аспектам гісторыі Кіеўскай Русі, у тым ліку пытанні праватворчай і судовай дзейнасці, публікуюць А. Ю. Дварнічэнка і І. Я. Фраянаў [25], Б. А. Рыбакоў [41], М. Б. Свядлоў [36], Н. М. Нікольскі, В. А. Кучкін, Ю. А. Цытрын, Н. Л. Пушкарёва; доктарскую дысертацыю абараніў Р. Л. Хачатур, кандыдацкую – А. Н. Цімоніна. Пытанні дзейнасці царкоўнага суда ў Старажытнай Русі даследуюць Я. Н. Шчапаў, А. Ю. Дварнічэнка, А. М. Рапава, А. С. Харошаў, В. Л. Янін [54].

У 1990-я гады адзначаецца ўсплёск навуковай цікавасці да старажытнага перыяду ў гісторыі ўсходнеславянскіх дзяржавы і права: працягваюцца публікацыі дакументаў і матэрыялаў па гісторыі Старажытнай Русі, актыўна вядуцца крыніцазнаўчыя даследаванні [20], перавыдаюцца работы дарэвалюцыйных аўтараў; даследуюцца працы замежных навукоўцаў, прысвечаныя разглядаемай праблематыцы [48].

На ўзроўні дысертацыйных даследаванняў працягваецца вывучэнне розных бакоў эвалюцыі суда і судаводства ў старажытных усходнеславянскіх дзяржавах. У. А. Тамсінаў вывучае месца і ролю юрыспрудэнцыі ў духоўнай культуры старажытнага і сярэднявечнага грамадства [47]; І. В. Пятроў – дзяржаўна-прававое развіццё Русі ў 882 – 980 г. г. [37]; розныя аспекты старажытнарускай сацыяльна-духоўнай гісторыі – Т. А. Сіманава [42] і А. Н. Цімонін [45].

У шэрагу агульных і спецыяльных работ, якія выйшлі ў 1990-я г. г., аналізу падвяргаюцца тыя ці іншыя аспекты судовай дзейнасці ў Старажытнарускай дзяржаве IX – XIV ст. ст. – гэта, у першую чаргу, працы О. В. Мартышына [29], М. Н. Ціхамірава [13], Ю. Г. Аляксеева [2] і інш. Правасуддзе ў перыяд сярэднявекі аналізуе В. Дрожджын [14].

Навуковы зачын, сфармаваны даследчыкамі ў 1990-я г. г., паслужыў магутным падмуркам для значнага ўзрастання ў перыяд пасля 2000-га года цікавасці да пытанняў развіцця судовай дзейнасці ва ўсходнеславянскіх дзяржавах. Многія аўтары друкуюць свае работы па розных напрамках і аспектах дадзенай праблематыкі. Так, Т. Ю. Амплеева вывучае розныя аспекты судовай дзейнасці [3], выдаўшы абагульняючыя манаграфічныя даследаванні і абараніўшы на іх аснове доктарскую дысертацыю [4]. Шэраг асабістых [31] і напісаных у сааўтарстве з Г. Д. Улетавай [32] артыкулаў публікуе В. В. Моматаў. Асаблівай увагі заслугоўвае работа гэтага аўтара, прысвечаная аналізу судовага працэсу ў Старажытнай Русі на аснове даследавання берасцяных грамад [33] – крыніцы, якая не вельмі шырока выкарыстоўвалася ў гісторыка-прававых даследаваннях.

Перыяд пасля 2000-га г. характарызуецца выхадам у свет шэрагу рознага ўзроўню спецыяльных прац па гісторыі суда і судаводства ў усходніх славян: гэта працы В. М. Бабенка і І. П. Слабадзянюка [5], А. П. Гуськовай і Н. Г. Муратавай [12], калектыўная праца ў форме навучальнага дапаможніка пад рэдакцыяй Н. А. Колакалава [22], дапаможнік А. С. Смыкаліна [43]. Важнае месца ў асветленні даследуемай тэмы

займае фундаментальнае шматтомнае выданне пад рэдакцыяй А. Е. Кутафіна, У. М. Лебедзева, Г. Ю. Семігіна [44] і манаграфія В. І. Уласава [7].

Неабходна таксама асабліва адзначыць з'яўленне ў апошнія гады значнай колькасці падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў па гісторыі дзяржавы і права ўсходніх славян, у якіх увага надаецца праблемам развіцця судовай сістэмы і судаводства ў старажытныя часы [19, 8]. Гісторыя развіцця заканадаўства і правасуддзя на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага становіцца прадметам разгляду ў падручніках па гісторыі дзяржавы і права Украіны [34, 21] і Беларусі, якія выйшлі ў постсавецкі перыяд. Даследаваннямі па адзначаным пытаннем у Беларусі займаліся А. Ф. Вішнеўскі [6], Я. А. Юхо [51], Ш. Н. Кузнецов [26], В. А. Шалкапляс [27] і шэраг іншых аўтараў.

У цэлым постсавецкая гістарыяграфія 90-х г. г. XX ст. – пачатку XXI ст. характарызуецца значным павелічэннем колькасці гісторыка-прававых работ і навуковых публікацый па розных аспектах судовага працэсу, разнастайнасцю іх жанраў і выкарыстаных крыніц, а таксама адзначаецца некалькімі выразнымі тэндэнцыямі. Па-першае, назіраецца істотнае павышэнне цікавасці да гісторыка-прававых даследаванняў, пра што сведчыць значна ўзросшая колькасць работ агульнагістарычнага і гісторыка-юрыдычнага характару, разнастайных навучальных дапаможнікаў, дысертацый. Па-другое, прасочваецца пашырэнне спектру навуковых даследаванняў, звязаных з гісторыяй станаўлення і развіцця судовай улады ва ўсходніх славян – можна меркаваць, што гэта, напэўна, абумоўлена, перш за ўсё, імкненнем дзяржавы ажыццявіць комплексную рэформу сістэмы правасуддзя ў краіне, надаць новы імпульс працэсам фарміравання грамадзянскага грамадства. Відавочна, што ўвасобіць гэта ў жыццё без выкарыстання гістарычнага вопыту і без уліку асаблівасцей дзяржаўна-прававога развіцця ў папярэднія перыяды наўрад ці будзе магчыма.

Падводзячы вынік, адзначым, што старажытнаму ўсходнеславянскаму судаводству неяк «не пашанцавала» з даследчыкамі – ў паслякастрычніцкі перыяд яму не было прысвечана ніводнай спецыяльнай манаграфічнай работы. З'яўленне шэрагу названых вышэй сучасных работ па гісторыі судовай улады [23] пазначыла вяртанне цікавасці да гэтай тэмы, але, як паказвае аналіз, у многіх з іх у значнай меры апісваюцца палажэнні, сфармуляваныя яшчэ ў дарэвалюцыйнай і савецкай гістарыяграфіі. Разгляд суда і судаводства ажыццяўляўся каратка і павярхоўна ў кантэксце вывучэння іншых пытанняў у рамках асобных параграфаў у агульных працах.

Нягледзячы на даволі значную колькасць агульных і спецыяльных работ, апублікаваных да 1917 г., у савецкі і пастсавецкі перыяды, праблема гісторыі суда і судаводства на тэрыторыі старажытнаславянскіх дзяржаў IX – першай паловы XV стст. пакуль свайго комплекснага даследавання не знайшла, і патрабуецца працяг даследчай работы ў гэтым напрамку.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Актовые источники по истории черносотного землевладения в России XIV – начала XVI вв. / Н. Н. Покровский [и др.]; отв. ред. акад. М. Н. Тихомиров. Новосибирск: Наука. Сиб. отд., 1973. 231 с.
2. Алексеев, Ю. Г. У кормила Российского государства. Очерк истории аппарата управления XIV-XV в. в. СПб., 1998. 98 с.
3. Амплеева, Т. Ю. Основные тенденции развития уголовного судопроизводства Киевской Руси // Право и гос-ударство: теория и практика. 2004. № 1. С. 26-38.
4. Амплеева, Т. Ю. История уголовного судопроизводства России (XI-XIX в. в.): дис. . . д-ра юрид. наук: 12. 00. 01. М., 2009. 457 с.
5. Бабенко, В. Н. История суда России: (IX – начало XXI в. в.): Монография. М. : Изд-во Рос. гос. торгово-экон. ун-та, 2005. 175 с.
6. Вішнеўскі, А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Мінск. : Акад. МУС РБ, 2003. 319 с.

7. Власов, В. И. История судебной власти в России: Книга первая (1019-1917). М. : Спутник. 2003. 623 с.
8. Власов, В. И. История государства и права России. Ростов-на-Дону: Феникс, 2011. 216 с.
9. Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы идеологии и культуры: Межвузовский сборник: К 80-летию проф. В. В. Мавродина / Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова; под ред. И. Я. Фроянова. Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. 224 с.
10. Горский, А. Д. Борьба крестьян за землю на Руси в XV – начале XVI века. М. : Изд-во МГУ, 1974. 215с.
11. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. / подг. к печ. В. Г. Герман, Н. А. Казакова, А. И. Копанев [и др.]; под ред. С. Н. Валка. М. : АН СССР, 1949. 408 с.
12. Гуськова, А. П. Судебное право: история и современность судебной власти в сфере уголовного судопроизводства: Монография. М. : Юрист, 2005. 176 с.
13. Древняя Москва XIV – XV в. в. ; Средневековая Россия на международных путях XIV – XV вв. / М. Н. Тихомиров [и др.] ; под ред. и с послеслов. С. О. Шмидта. М. : Моск. рабочий, 1992. 320 с.
14. Дрожин, В. А. Правосудие в Средние века // Российская юстиция. 1995. №1. С. 31-34.
15. Дубов, И. В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья: Историко-археологические очерки. Л. : Изд-во ЛГУ, 1982. 248 с.
16. Золотая орда: Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII-XIV в. в. / Б. Греков [и др.]; под ред. В. Быстрицкого. Л. : Соцэкгиз, 1937. 203 с.
17. Ивина, Л. И. Крупная вотчина Северо-Восточной Руси конца XIV – первой половины XVI в. в. Л. : Наука: Ле-нингр. отд., 1979. 223 с.
18. Исаев, М. М. Уголовное право Киевской Руси // Учёные труды ВШЮН. М., 1946. Вып. VII. 516 с.
19. Исаев, И. А. История государства и права России. М. : Проспект, 2010. 800 с.
20. Исследования по источниковедению истории России дооктябрьского периода: Сб. ст. / Рос. АН, Ин-т рос. истории; В. А. Кучкин [и др.]. М. : ИРИ, 1993. 211 с.
21. Історія держави і права України / А. С. Чайковський (кер. кол. авт.), В. І. Батрименко, О. Л. Копиленко [та ін.]; за заг. ред. А. С. Чайковського. К. : Юринком Інтер, 2003. 512 с.
22. История российского правосудия / под ред. Н. А. Колоколова. М. : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2009. 447 с. ;
23. История судебной системы в России. / редкол: Н. А. Колоколова. [и др.]. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. 471 с.
24. История суда и уголовного процесса: Схемы, таблицы, документы. (переиздание 1938 года) / С. А. Голунский [и др.]; под ред. А. Я. Вышинского. М. : Прогресс, 2002. 100 с.
25. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. / И. Я. Фроянов [и др.]; под ред. проф. В. В. Мавродина. Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1980. 256 с.
26. Кузнецов, И. Н., Шелкопляс, В. А. История государства и права Беларуси. Минск. : Дикта, 1999. 272 с.
27. Кузнецов, И. Н., Шелкопляс, В. А. История государства и права Беларуси. Минск. : Тесей, 2004. 319 с. ;
28. Кучкин, В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIV в. в. М. : Наука, 1984. 349 с.
29. Мартышин, О. В. Вольный Новгород: Общественно-политический строй и право феодальной республики. М. : Рос. право, 1992. 384 с.
30. Миненок, М. Г. Наказание в русском уголовном праве: Историко-правовой очерк. Калининград, 1985. 154 с.
31. Момотов, В. В.»Божий суд» Средневековья глазами современника // Правоведение. 2002. №5 (244). С. 242–249.
32. Момотов, В. В., Улетова, Г. Д. Судебный процесс и исполнение судебных решений в средневековой Руси // Арбитражный и гражданский процесс. 2003. №4. С. 37 – 44.
33. Момотов В. В. Судебный процесс в Древней Руси: (На основе анализа берестяных грамот). Краснодар: Ку-банский гос. ун-т, 1998. 202 с.
34. Музыченко, П. П. История государства и права Украины: Учебник. К. : Знание, 2001. 488 с

35. Новые псковские грамоты XIV-XV в. в. / Л. М. Марасинова [и др.]; под ред. А. М. Сахарова. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1966. 211 с.
36. От Закона Русского к Русской Правде. / М. Б. Свердлов [и др.]; под ред. А. Н. Сахарова. М. : Юрид. лит., 1988. 176 с.
37. Петров, И. В. Государство и право Древней Руси в 882-980 г. г. : автореф. дис. ... к-та юрид. наук: 12. 00. 01. СПб., 1999. 25 с.
38. Порфиоров, Н. Г. Древний Новгород: Очерки из истории русской культуры XI-XV в. в. М. -Л. : АН СССР, 1947. 308 с.
39. Псковская Судная грамота: [Фотокопия и транскрипция]. М. : Учпедгиз, 1952. 160 с.
40. Русская Правда: В 3-х т. / под ред. Б. Д. Грекова. М. : АН СССР, 1949.
41. Рыбаков, Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII в. в. / Б. А. Рыбаков. Академия наук СССР. Отделение истории. М. : Наука, 1982. 589 с.
42. Симонова, Т. А. Взаимосвязь православия, философии и искусства в Древней Руси: автореф. дис. ... к-та филос. наук: 09. 00. 06. М., 1993. 23 с.
43. Смыкалин, А. С. История судебной системы России: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению «Юриспруденция». М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2010. 231 с.
44. Судебная власть в России: История, документы: в 6 т. / редкол. : О. Е. Кутафин (гл. ред.) [и др.] Науч. консультант проекта Скрипилёв Е. А. М. : Мысль, 2003. 6 т.
45. Тимонин, А. Н. Исторический генезис древнерусского государства: Теоретико-методический аспект: авто-реф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 01. СПб., 1997. 48 с.
46. Тихомиров, М. Н., Щепкина, М. В. Два памятника новгородской письменности: [Духовная Климента-новгородца и Устав Святослава Ольговича]. М. : Госкультпросветиздат, 1952. 31 с.
47. Томсинов, В. А. Юриспруденция в духовной культуре древнего и средневекового общества: Историко-сравнительное юридическое исследование: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 01. М., 1993. 50 с.
48. Шанский, Д. Н. Французская историография феодальной России. М. : Изд-во МГУ, 1991. 172 с.
49. Шапиро, А. Л. Проблемы социально-экономической истории Руси XIV-XVI в. в. Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. 214 с.
50. Шаргородский, М. Д. Наказание по уголовному праву эксплуататорского общества. М., 1957. 150 с.
51. Юхо, Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Ч. 1. Мінск., 2000. 352 с.
52. Янин, В. Л. Очерки комплексного источниковедения: Средневековый Новгород. М. : Высш. школа, 1977. 240 с.
53. Янин, В. Л. Новгородская феодальная вотчина: Историко-генеалогическое исследование. М. : Наука, 1981. 296 с.
54. Янин, В. Л. Новгородские акты XII – XV в. в. : Хронологические комментарии. АН СССР. Ин-т истории СССР. М. : Наука, 1991. 381 с.